

૩૩. મહેસાણા-પાટણ પ્રદેશની અનુસૂચિત જાતિઓમાં ગવાતા 'મરસિયા'

પંચાલ કિંજલ સુરેશકુમાર

પ્રસ્તાવના :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સંશોધન અથવા સંપાદન કાર્ય કરવું એ ખૂબ કઠણાઈ ભરેલું કાર્ય છે. ઘણીબધી જગ્યાએ હજુ કેટલુંક સાહિત્ય એમનું એમ પડેલ છે. જેના વિશે આપણને હજુ જાણ પણ નથી. તો ગુજરાતમાં આ સાહિત્ય ક્ષેત્રે ખુબ જ જૂજ પ્રમાણમાં સંશોધન થયું છે. એમાંય આ ટેકનોલોજીના જમાનામાં તો 'લુપ્ત' થતાં સાહિત્યને બચાવવું એ ખુબ જ કઠિન કાર્ય છે. પણ હજી તે કાર્ય થઈ શકે એમ છે. આપણા વડવાઓ, તો કેટલાક સંતોના મોઢે છે આ સાહિત્ય. ઘણા સર્જકો આ સાહિત્ય ક્ષેત્રે કામ પણ કરી રહ્યા છે, પણ હજી એવી ઘણી જગ્યાઓ છે કે તેઓ પહોંચી શકતા નથી. અને જો વડવાઓ દ્વારા જે સાહિત્ય કંઠસ્થ છે તે સાહિત્યને જો મુદ્રિત, રેકોર્ડ અથવા જો શબ્દદેહ આપીને જાળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો આપણને અને આપણી આવનારી પેઢીને ભવિષ્યમાં ખૂબ જ ઉપયોગી નિવડશે.

લોકસાહિત્ય એટલે લોકો દ્વારા, લોકો માટે અને લોકબોલીમાં અનાયાસે રચાયેલ, લોક સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ ઝીલતું અને લોકજીવન સાથે સંકળાયેલ પેઢીથી દર પેઢી ઉતરી આવેલું સાહિત્ય. ભારતની બધીજ ભાષાઓમાં અને તેની બોલીઓમાં તેમનું લોકસાહિત્ય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેની તમામ પ્રાદેશિક બોલીઓમાં લોકસાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેમકે, સોરઠી, પટણી, ચરોતરી, સૂરતી, મહેસાણી, હાલારી, આલાવાડી, કાઠિયાવાડી, કચ્છી આ પ્રકારની આખા ભારતમાં તળની બોલીઓ કુલ 851 જેટલી સંખ્યા ધરાવે છે.

“લોકસાહિત્ય એટલે પરાપૂર્વથી મૌખિક પરંપરા દ્વારા લોકોમાં ઊતરી આવેલું, કંઠોપકંઠે પ્રચાર-પ્રસાર પામેલું, જીવંત લોકબોલીઓમાં રચાયેલું, લોકજીવન અને પ્રાકૃતિક પરિવેશ સાથે સંકળાયેલું, કંઠસ્થ સાહિત્ય. લોકો દ્વારા લોકો માટે સર્જાયેલું લોકોનું સાહિત્ય.”

લોકગીતોના પ્રકાર :

ભજનકીર્તન, રામવળા, કૃષ્ણવળા, ચંદ્રવળા, લગ્નગીત, પદ-ઘોળ, હાલરડા, ઉખાણા, દોહા (દુહા), સરજુ-આરણ્યું, છંદ, રાસ-ગરબા, ગરબી, છાકળિયા- દુહા, ડિંગ, વાર- તિથી-મહિના, ઓઠા, મરસિયા વગેરે લોકગીતના જ પ્રકાર છે.

ઉપર વર્ણવ્યા મુજબ મહેસાણા અને પાટણ પ્રદેશમાં અનુસૂચિત જાતિઓમાં જો કોઈ મરણ થાય તો સ્ત્રીઓ દ્વારા તેમાં મૃતક વ્યક્તિના સદગુણોને યાદ કરીને વિલાપી (કરુણ) કવિતા કહી શકાય એ પ્રકારના મરસિયા બાર દિવસ સુધી ગાવામાં આવે છે. આ સાહિત્ય હવે ધીમે-ધીમે 'લુપ્ત' થતું જાય છે. પરંતુ મહેસાણાના બે લોકસાહિત્યકારો ડૉ. પી. એ. પરમાર અને એલ. એ. પરમાર બે સગાભાઈઓ (બંધુબેલડી) એ ચાલીસ વર્ષ સુધી સંશોધન કરીને ગુજરાતમાં ગવાતા 'મરસિયા' પુસ્તક સ્વરૂપે ગ્રંથસ્થ કર્યા છે. અને આ સાહિત્ય 'લુપ્ત' થાય તે પહેલા એને સમાજ સાથે વણી લેવામાં આવ્યું છે.

'મરસિયા' વિશે :

'મરસિયા' શબ્દ મૂળ અરબી ભાષામાંથી ઉતરી આવેલો છે. મરસિયાનો અર્થ 'રાજિયો' કે મરણ પાછળ શોકમાં ગવાતું ગીત કે 'પ્રશસ્તિગીત' એ પ્રકારનો સદીઓથી અનુસૂચિત જાતિની સ્ત્રીઓ દ્વારા મરણ પ્રસંગે 'મરસિયા' ગવડાવવાનો અને તેની પાછળ ગાવાનો સિલસિલો રહ્યો છે. તે એક કરુણ વિલાપ છે. મરસિયા લોકસાહિત્યનો જ એક પ્રકાર છે. અને તે માત્ર ને માત્ર મરણ પ્રસંગે જ ગાવામાં આવે છે. ચાલુ દિવસોમાં તે લોકગીતો કે ફિલ્મી ગીતોની જેમ ગાઈ શકાતા નથી. અનુસૂચિત જાતિમાં મરસિયા માત્ર સ્ત્રીઓ જ ગાય છે. છાતી કુટે છે, હાય...હાય... જેવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે. તો ગુરુ-બ્રાહ્મણ અથવા તૂરી કોમની મોટી ઉંમરવાળી સ્ત્રીઓ મરસિયા ગવડાવે છે અને બીજી બહેનો પાછળ ઝીલે છે... હાય...હાય... કરીને. મરસિયાનો રિવાજ એક મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે મૃતકના શોકને ઘટાડવાનો એક સફળ પ્રયોગ છે. કોઈ અંગત વ્યક્તિ અથવા પ્રિયજનનું મૃત્યુ થાય ત્યારે સ્વજનને ઊંડો આઘાત લાગે છે. કેટલીકવાર આ આઘાત સહન ન થાય ત્યારે તેનું મૃત્યુ પણ થાય છે. તેથી જ આ આઘાત કે ડુમાને ઓછો કરવા સ્વજનોને રડાવી શોક પ્રદર્શિતકરીને આ વિલાપ (કરુણ) ગીતો ગાવામાં આવે છે. મરસિયામાં

મહેસાણા-પાટણ પ્રદેશની અનુસૂચિત જાતિઓમાં ગવાતા 'મરસિયા'

મૃતકની યાદ તાજી કરીને, તેની પડનારી ખોટ, સગપણ વગેરેને યાદ કરીને તેના સદગુણો ગાવામાં આવે છે. મરસિયાએ જાતિ-જાતિએ, પ્રદેશ-પ્રદેશ, કે વ્યક્તિ-વ્યક્તિએ પણ અલગ રીતે ગવાય છે. તો ક્યાંક તેના રાગ, ઢાળ, લહેકા બોલીગત કે પ્રદેશગત જુદા પડતાં હોય છે. મરસિયા જે તે મૃતક વ્યક્તિના અનુસંધાનમાં પણ રચાતા હોય છે. જેમકે, જન્મેલું બાળક, સ્ત્રીકે પુરુષના, યુવાન છોકરો કે છોકરી, વૃદ્ધ પુરુષકે સ્ત્રીના એ રીતે સંબંધ પ્રમાણે પણ ગાવામાં આવે છે. તો મરસિયાનું ચોક્કસ બંધારણ કે માળખું નથી. પણ તે લોકોનું ગીત છે. તેમ છતાં પણ તે ચોક્કસ પ્રમાણનું ગેય કાવ્ય છે.

ગુજરાતની અનુસૂચિત જાતિઓમાં મરસિયા ત્રણ તબક્કે ગવાય છે. (1) પ્રથમ તબક્કામાં સ્ત્રીઓ ઘરમાં નાનું કુંડાળું કરીને કમરથી વાંકાવળીને ઊભા થઈને છાતી સાથે હાથપછાડી એક બહેન ગાય છે અને પાછળ બીજા બહેનો ઝીલે છે... 'હોંશે લાડણા હાયે હાયે.' તેને 'મરસિયા' કહે છે. (2) બીજા તબક્કામાં બહેનો ઊભા રહીને થેકડે કૂદે છે. અડધો ફૂટ ઊંચા કુદકા મારી, હાથ પૂરા ઊંચા કરીને છાતી કુટે છે. અને ગાય છે હાય...હાય...હાય... તેને 'છાજિયા' કહે છે. (3) આ તબક્કામાં બહેનો નીચે બેસી લાંબા લસરકે મૃતકના ગુણો યાદ કરીને વિલાપ કરે છે. સાડીનો છેડો પકડીને બીજા બહેન હલાવી આશ્વાસન આપી 'હવે બહુ થયું' જેવા શબ્દો બોલી બીજી ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેને 'પણજિયા' કહે છે.

મહેસાણા-પાટણ પ્રદેશની અનુસૂચિત જાતિઓમાં ગવાતા મરસિયા :

નાના અથવા જન્મેલા છોકરા માટે :

ગવડાવનાર બહેન ઝીલનાર બહેનો

હાયે ધાવણીય હાય... હાય...

હાયે ગુલાબ ગોટા હાય... હાય...

હાયે કારમાઈ ગયો હાય...હાય...

સ્ત્રીઓ જ્યારે નાનું અથવા જન્મેલું બાળક મૃત્યુ પામે ત્યારે એને ધાવણીયા, ગુલાબ ગોટા, કારમાઈ ગયો, પારણિયા, સૂના પડ્યાં, જેવા શબ્દો આધેડ ઉમરની એક સ્ત્રી ગાય છે. અને પાછળ બહેનો ઝીલે છે.

યુવાન વયના મૃત્યુ પ્રસંગના :

હાયે હાયે રે... ચાંદલિયો ઊગ્યો ને હરણ્યો આથમી,

હાયે હાયે રે... મોડના બાંધ્યા તમે ચ્યાંગ્યાં.

હાયે હાયે રે... પીઠીડો આવ્યો પીઠી વેચવા

હાયે હાયે રે... પીઠી લાવેલી પાસી લઈ જ્યો...

જ્યારે કોઈ યુવાન વ્યક્તિ લગ્ન કર્યા પેહલા મૃત્યુ પામે છે ત્યારે અથવા લગ્ન થઈ ગયેલ હોય અને પીઠી લાવેલી પાછી મોકલાવવામાં આવે છે ત્યારે આ મરસિયા ગવાય છે.

પરણેલો જુવાનજોધ મૃત્યુ પામે ત્યારે :

(વેલ)

આયો આયો અષાઢિયો માસ રે,

વીજળી કરે રે વાદળ કાટકા...

હાયે લડકણા હાયે... હાયે...

ઊંચી મેડી ઊંચા મોલ રે,

તાં હૂતી ઓતરા એકલી

હાયે લાડકણા હાયે... હાયે...

'અભિમન્યુ-ઓતરા' ને અનુલક્ષીને આ વેલ ગવાય છે ત્યારે કઠણ હૃદયના લોકો પણ હિબકા ભરી ભરીને રુદન કરે છે. ત્યારે વાતાવરણ એકદમ ગંભીર બનતું હોય છે. આ વેલ ખૂબ લાંબી છે, જેમાં ચાર સ્વપ્નની વાત આવે છે. અહીં, ટુંકમાં ઉલેખ કર્યો છે.

હાયે હાયે એવનવું આ સંસારમાં :

ગવડાવનાર બહેન

ઝીલનાર બહેનો

હાયે જવાનીયા હાયે... હાયે...

હાયે હાય રે આ તો જુઠો સંસાર રે... હાયે જવાનીયા હાયે...હાયે...

મહેસાણા-પાટણ પ્રદેશની અનુસૂચિત જાતિઓમાં ગવાતા 'મરસિયા'

હાયે હાય રે જમડા એ જીવને ઘેરીયો... હાયે... જવાનીયા હાયે... હાયે...

હાય હાય રે એનો આત્મા ગયો વેકુંદધામ રે... હાયે જવાનીયા હાયે... હાયે...

આ પ્રકારના મરસિયા જ્યારે કોઈ અકસ્માત કે શહીદ થયું હોય અથવા અકાળે મૃત્યુ પામ્યું હોય ત્યારે ગાવામાં આવે છે.
વેલ :

ગવડાવનાર બહેન ઝીલનાર બહેનો
લીલા વાંસડિયા વઢાવજો...હરિ હોય... હાય... હાય રે.
તેની પાલશી બંધાવજો... હરિ હોય... હાય... હાય... (વેલ-૧)
સોનું મંગાવો ફૂલ પડવો... હાય માવડી હાયે... હાયે.
લીલુડુ વાંસની પાલશી... હાય...હાય...હાય રે... (વેલ-૨)
નેનો મરઘો મારીયો રે... હોંશે લાડણા હાયે હાય
મોટો માર્યો વીર જો... હોંશે લાડણા હાયે હાયે... (વેલ-૩)

આ પ્રકારની વેલ પણ ગાવામાં આવે છે. વેલ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને અનુલક્ષીને ગાવામાં આવે છે. અને એક સાથે ગાવામાં આવે છે. એક પૂરી થાય કે તરત બીજી વેલ ગાવામાં આવે છે.

પોથનાં લૂગડાં પહેરાવવાની વિધિના મરસિયા :

લાડી તારો લાડણો રે દીઠો હાટમાં...હાય લાડણા હાય... હાય
દીઠો રે હાટમાં ઊભો રે દુકાનમાં... હાય લાડણા હાય હાય.
સૂતો રે સમશાનમાં લાડી તારો લાડણો...હાયે લાડણા હાય હાય...
લાડી તારો લાડણો રે ઊભો તો સોનીડાને હાટ રે... હાયે લાડણા.
એ તો હાંસડી મૂલવતો મોંઘામૂલની... હાયે લાડણા...
હાયે લાડણા હાય...હાય...

જે સ્ત્રી વિધવા થઈ હોય એના માટે તેના પિયર તરફથી કપડાં લાવે તેને 'પોથના લૂગડાં' નાખવા અથવા 'પોત' પણ કહે છે. આ પ્રકારનો વ્યવહાર કાંણના દિવસે બપોર પછી પિયરપક્ષના લોકો અને સગાં-વ્હાલા આવીને કરે છે. 'પોથના લૂગડાં' વિધવા સ્ત્રીને પહેરાવવામાં આવે છે અને તેને તુલસી ક્યારા પાસે બેસાડવામાં આવે છે. કુટુંબના લોકો તેને સાંત્વના આપે છે અને ક્યારેય તેની સાથે ઓરમાયું વર્તન કરવામાં નહીં આવે તેની સાંત્વના આપે છે. આ સમયે તેનો પતિ તેના માટે આભૂષણ ખરીદતો હોય એવા વિચારોને વ્યક્ત કરી મરસિયા ગવાય છે. આ વિધિ પૂરી થાય બાદ સૌ સાથે મળીને શોક ભાંગવાની વિધિ કરે છે. તેમાં તાંસડામાં દાળ અને તેમ ઘી નાખીને રોટલાના ટુકડા કરીને દાળમાં ઝબોળવામાં આવે છે. તે મરણ પામનાર વ્યક્તિના કુટુંબીજનો ને ખવડાવવામાં આવે છે. તેને 'શોક' ભાંગવો અથવા ઉતારવો કહેવાય. સ્ત્રીઓ માથામાં તેલ નાખી 'શોક' ઉતારે છે. મોટી ઉંમરનું મરણ થયું હોય તો જમણવાર અને ભજન કીર્તન રાખે છે. સગાં,કુટુંબની દીકરીઓને દાન કરાય છે. ત્યાર પછી જ સારા નરસા પ્રસંગોમાં જઈ શકાય છે.

સમાપન :

'મરસિયા' જાતિ-જાતિએ, પ્રદેશ-પ્રદેશે, વ્યક્તિ-વ્યક્તિએ જુદી-જુદી રીતે ગાવામાં આવે છે. આ મરસિયા અમુક સ્ત્રીઓ એ રીતે પણ ગાય છે કે ભલ-ભલા કઠણ હૃદયના પુરુષો પણ હિબકે ચડી જાય છે. તો ઘણીવાર આ કરૂણતા એ હદે પહોંચી જાય છે કે બેભાન અવસ્થા પણ થઈ જાય છે. વ્યક્તિ આ મનોદશામાં ના પહોંચે એટલે તેને રડાવી ને હૈયાના ડુમાંને ઓછો કરવા માટે ગાવા આવે છે. ઘણા સાહિત્યકરો હવે પોતપોતાના વિસ્તારમાં આ પ્રકારનું સંશોધન કરી રહ્યા છે. તો સૌરાષ્ટ્રમાં સંશોધન કરી મહાન લોકસાહિત્યકારઝવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રની રસધાર લોકવાર્તામાં પણ અમરેલી જિલ્લાની ખાંભા ગામની આચારાણીએ જોગડા વણકર વિશે ગાયેલો 'મરસિયો' છે. તે અહીં રજૂ કરું છું.

તું વણકરને હું વણાર,
નાતે પણ નેંડો નંઈ.
તારા ગુણને રોતું ગજમાર,
તારી જાત ન પુછું જોગડા.

સંદર્ભગ્રંથ :

- (૧) લોકસાહિત્ય આલોક, જશવંત શેખડીવાળા, પ્રથમ આવૃત્તિ- ૨૦૦૭, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
- (૨) મરસિયા, ડૉ. પી. એ. પરમાર, એલ. એ. પરમાર, પ્રથમ આવૃત્તિ- સપ્ટેમ્બર-૨૦૨૪, અનુસૂચિત જાતિ સંશોધન કેન્દ્ર, મહેસાણા.
- (૩) મહેસાણી દલિત બોલી, ડૉ. પી. એ. પરમાર, એલ. એ. પરમાર, પ્રથમ આવૃત્તિ- જાન્યુઆરી- ૨૦૨૪, અનુસૂચિત જાતિ સંશોધન કેન્દ્ર, મહેસાણા.
- (૪) ગુજરાતની અનુસૂચિત જાતિઓ : એક અધ્યયન, ડૉ. પી. એ. પરમાર, પ્રથમ આવૃત્તિ- ૨૦૧૪, અનુસૂચિત જાતિ સંશોધન કેન્દ્ર, મહેસાણા.
- (૫) મેના ઝરમરિયું, ડૉ. પી. એ. પરમાર, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૨૪, અનુસૂચિત જાતિ સંશોધન કેન્દ્ર, મહેસાણા.
- (૬) અમદાવાદના અનુસૂચિત જાતિના મિલ મજૂરો, ડૉ. પી. એ. પરમાર, પ્રથમ આવૃત્તિ- જાન્યુઆરી-૨૦૨૧, અનુસૂચિત જાતિ સંશોધન કેન્દ્ર, મહેસાણા.